

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

GELENEK GÖRENEK VE
İNANÇLAR

DÜNDEN BUGÜNE HİDİRELLEZ PRATİKLERİ¹

Doç. Dr. Meryem BULUT²,
Zeynel KARACAGİL³,
Seher ÇATALOĞLU⁴

GİRİŞ

Tarihteki ilk topluluklardan bu yana ay, yıl, mevsim gibi zamansal değişimler, törenlerle kutlanmaktadır. İnsanlar takvimin olmadığı dönemlerde, yıl içerisinde hayatlarını etkileyen doğa değişikliklerini tören, ayin ve bayramlarla kutlamış ve bu geçişleri temel uğraşlarına göre düzenlemişlerdir. Birçok kültürde mevsim değişiklikleri törenlerle kutlanırken, bolluk bereket için çeşitli törenler düzenlenmeye başlaması, avcı kültüründen tarım kültürüne geçildiği tarihe denk gelmektedir.⁵

Aslında Hıdırellez hikâyesi cemrenin toprağa düşmesiyle başlamaktadır. Arapça kökenli cemre kelimesi; ateş, ateş parçası, kor anlamına gelmektedir. Ayrıca Anadolu'da imre, imere, zemheri gibi isimleri de vardır. Cemrenin toprağa düşmesi Kasım günlerinden, Hızır günlerine kıştan bahara geçişin işaretleridir. Cemre, halk arasındaki inanışa göre doğanın uyanışı ve baharın müjdeleyicisidir. Türk Altay mitolojisinde de bu ısınmaya imere/emire adı verilen cinin neden olduğuna inanılır.⁶ Cemrenin düşmesiyle birlikte Hıdırellez kutlamaları başlamaktadır.

1 Bu araştırma Ankara Üniversitesi ve Dikili Belediyesi tarafından desteklenmektedir. Sahaya ulaşmamızı kolaylaştıran başta Dikili Belediye Başkanı Sayın Mustafa Tosun ve Belediye çalışanlarına, köylerinde bizi konuk eden ve bilgilerini paylaşanlara en içten şükranlarımı sunarım.

2 Ankara Üniversitesi, DTCF, Antropoloji Bölümü, mbulut@ankara.edu.tr

3 Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, DTCF, Antropoloji Bölümü, zeynelkaracagil@gmail.com

4 Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, DTCF, Antropoloji Bölümü, sehercataloglu@gmail.com

5 <http://turkoloji.cu.edu.tr/erartun/makaleler.htm>

6 Oğuz Öcal, Hıdırellez'in Yozgatçası: Ağrice veya Eğrice, Yozgat Gazetesi

Oğuz'a göre, yeryüzünde mevsime dayalı döngüsel takvimlerin egemen olduğu her kültürde, yeni yıl her zaman bahar mevsimine denk gelir ve Hıdırellez bir yılbaşı kutlaması olarak kutlanılır (Oğuz, 2014). Yılın mevsimlere bölünmesinde değişmeyen bazı ilkelere en tutarlısı ve yaygını, yılı, Kasım ve Hıdrellez diye ikiye bölme kuralıdır. Kasım, resmî takvimde de Kasım ayı dediğimiz ayın başlarında girer; Hıdrellez, 6 Mayıs'tan başlar (Boratav, 1994: 137). 5 Mayıs'ı 6 Mayıs'a bağlayan gece, Güneş Ülker burcuna girer ve artık Ülker'i güneş battıktan sonra görmek mümkün olmaz (Ocak, 1990: 141). Dört mevsimin de yaşandığı Anadolu'da Hıdırellez, kış döneminin bitişini, yaz döneminin başlangıcını göstermektedir.

Rumi takvime göre Nisan'ın 23. gününe denk gelen Hıdırellez, Anadolu'nun etnik ve dinsel açıdan farklılıklar gösteren toplulukları arasında yaygın olarak kutlanır. Ayrıca Türklerin yaşadığı hemen her yerde baharın gelişyle birlikte Nevruz ve Hıdırellez kutlamaları görülür. (Uca, 2007: 114) Sağlık, bereket, bolluk, şans dilekleriyle kutlanan bu umut dolu bahar bayramı, zorlu kış sürecinden sonra doğanın yeniden canlandığı, havaların artık iyice ısındığı düşünülen tarihte gerçekleşir. Fakat bahar bayramları İslamiyet öncesi Türk kültüründe de yer almaktadır. Hıdırellez de, Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden çok önce kutlanan önemli bir gündür (Gök, 2000: 5). İslamiyet öncesinde de kutlanan Hıdırellez, İslamiyet'in kabulünden sonra İslami özellikler de kazanmıştır. Hıdrellezde eğlence, şenlik, büyü niteliğindeki işlemler, bolluk-bereket inanışları bir aradadır. Yani, Hıdrellez geleneği, bahar bayramı niteliğinde kutlanan Orta Asya Kültürü (Şamanizm), Eski Anadolu Kültürü (bolluk-bereket törenleri, ölümsüzlük), İslâm Kültürü (Hızır İlyas motifi) ve Ortak Balkan Kültürü ile beslenmiş zengin kültür değerlerinin oluştuğu bir şenlik tören ve bayram bütünüdür (Artun, 1990: 20).

Bu araştırma ile Dikili ve çevresindeki köylerin, Hıdırellez geleneği ve bu gelenekteki değişimleri anlamak ve deşifre etmek amaç edinilmiştir. Yüz yüze görüşmeler ve katılımlı gözlem yoluyla elde edilen bilgiler yorumsamacı bir paradigma ile değerlendirilmiştir.

Çalışma da 2016 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında İzmir/Dikili ilçesinin çeşitli Yörük ve Balkan göçmenlerinin yaşadıkları köylerde gerçekleştirilmiş olan görüşmelerden faydalanılmış ve araştırma kapsamında 5-6 Mayıs 2017 tarihindeki Hıdırellez kutlamalarına katılımlı gözlem yapılmıştır. Hıdırellez ve görüşmeler görsel ve işitsel olarak kayıt altına alınmıştır.

1. HİDIRELLEZ

Hıdırellez, Hızır ile İlyas'ın buluştuğuna inanılan gündür. Hızır ve İlyas kelimelerinin halk dilinde birleştirilmesiyle Hıdırellez şeklini alan gün, 6 Mayıs'ta kutlanır (Yund, 1960: 130). Hıdrellez günü, *Rûz-ı Hızır* (Hızır'ın günü) olarak da adlandırılmıştır (Timur, 2004: 3).

Efsaneye göre Hızır ve İlyas ölümsüzlüğe ulaşmıştır. Halk geleneğinde İlyas ile ilgili bilinenler daha azdır. Bir inanışa göre Hızır ile İlyas iki kardeşmiş; başka bir inanışa göre ise Hızır erkek, Ellez de kız, olarak iki sevgiliymişler. Birbirlerine uzun süre hasret kalmışlar, Hıdrellez gecesi buluşmuşlar ve bu kavuşmanın sevinci içinde can vermişler (İmer, 1957). Hıdrellez gecesi, birçok yerin inanışında, Hızır ile İlyas'ın dünya üstünde buluştuğu gece olarak kabul edilir (Boratav, 1994: 222).

İslam dinindeki Hıdırellez inancının temellendiği Kuran'daki kıssaların tahlilini yapmaya çalışan Weinsinck, İslam Ansiklopedisinde bu inancın kaynağını Gılgamış Destanı, İskender Efsanesi ve Kitab-ı Mukaddes'deki İlyas Efsanesi olarak belirtmiştir. Burada anlatılan Mecmau'l-Bahreyn, aynı zamanda Musa Peygamber ve Hızır'ın bir araya gelecekleri Kur'an' da anlatılan yerdir. Türk Âşık ve Divan Edebiyatında, Hızır'ın burada ölümsüzlük suyunu içtiği de sıkça anlatılır (Aydın, 1986: 55). Kuran'da Hızır ile İlyas'ı buluşturan ve aralarında bir bağ kurulmasına sebebiyet verecek bir ayet bulunmamasına rağmen, kimi halk inançlarında ve sufi kaynaklarda ikisi neredeyse tek şahsiyet olarak düşünülmemektedir (Döğüş, 2017: 74).

Hıdırellez'de Hızır'dan; bolluk, bereket, para, evlilik, çocuk sahibi olma, sağlık ve şifa gibi dilekler dilenmektedir. Bunun için de 5 Mayıs akşamından başlayıp, ertesi sabaha kadar süren birtakım pratikler uygulanmaktadır. Bu pratikler yapılmadan önce Hıdırellez kutlaması için hazırlıklar yapılmaktadır. Bu hazırlıkların başında yiyecek hazırlama gelmektedir. Hıdırellez günü kuzu veya oğlak kesilmesi için yapılan hazırlıklar, çeşitli yemeklerin hazırlanması, bu arada birçok yiyeceğin hazırlanması olarak tanımlanabilir. 5 Mayıs günü bizim gittiğimiz köylerde Hıdırellez için yapılan bir hazırlığa denk gelemesek de anlatılanlara göre eskiden Hıdırellez'in kutlanacağı alanda yenmek üzere çeşitli yiyecekler hazırlanmış. Yaprak sarması, çörek, börek, pirinç pilavı, hoşmerim, çirin helvası, kalburabastı (yumurta ve yoğurdun kalburun üstüne basılarak yapıldığı bir tatlı çeşidi), kurabiye, çerez gibi... Hıdırellez günü için kaynama suyuna soğan kabuğu atılarak yapılan renkli yumurtalar hazırlanmış. Papatya ile birlikte hazırlanan sarı renk yumurtalar da varmış. Renkli yumurtalar denilince akla gelen bir diğer kutlama da "Paskalya" dır. Paskalya, İsa'nın ölümü ve diriliş inancını yansıtmaktadır. Paskalya bayramının sembollerinden biri de yumurtadır. Paskalyada yumurta kullanılmasının sebebi "İsa'nın mezardan dirilmesi sürecinde, mezar taşını yarıp çıkmasının, civcivin yumurtadan çıkmasına benzemesi" gösterilmektedir (Türkoğlu, 2006: 87). Yumurtanın kabuğu, ölümün göstergesi anlamına gelirken, kırılması yeniden dirilişin göstergesidir (Küçük, 2016: 233).

1.1. Hıdırellez Hazırlıkları

Hıdırellez'de bu özel güne mahsus olarak oğlak, keçi, kuzu gibi hayvanlar kesilir ve etleri pişirilmiştir. Kutlama için üç gün önceden oğlaklar kesilerek fırına verilmiştir. Bir köyde neredeyse 80 -100 arası oğlak kesilir, içleri pirinç ile (üzüm ya da ciğer atan da oluyormuş) doldurularak fırına verilmiştir. Börek, çörek gibi yiyeceklerin hazırlanmasında eskiden neredeyse her köyde bulunan ortak fırınlar kullanılmaktaymış.

Yurdumuzun hemen her yerinde Hıdırellez gecesi (5 Mayıs) gül ağacının altına, genellikle kadınlar, yıl içinde elde etmek istediklerini temsil eden küçük nesnelere koymaktadırlar (Boratav, 1994: 9). Dikili'de de Hıdırellez gecesi, gülfidanının dibine dilekler adanmakta ve bu dilekler şekillerle belirlenmektedir. Özellikle son yıllarda kişilerin gelecekte beklenenlere ilişkin yapılan uygulamaların başında, gül dalına dileklerin bağlanması ve gül ağacı altına taşlardan ev yapılması gelmektedir. Örneğin evi olmayanlar taşları dizerek ev şekli yapar, çocuğu olmayan kadınlar halı tezgâhlarına sembolik beşikler yaparak bağlar, evlenmek isteyenler yine taşlardan ev figürü oluştururlarmış. Deniz kıyısında olan köylerde ise dilekler sahilde kumun üzerine geçmişte olduğu gibi günümüzde de çizilmektedir.

Fotoğraf 1. Hıdırellez günü dileklerin sahilde kum üzerine çizilmesi (5 Mayıs 2017, Dikili Merkez).

Hıdırellez gecesi dilenen dilekler gerçekleşinceye kadar kimseye söylenmezmiş. Dilek kabul olunca da eğer bir adak adandıysa o mutlaka yapılmış.

Bugün Dikili'de gül dalına dileklerin halâ bağlandığı gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra deniz kıyısında bulunan büyük ağaçlara da bir bez parçası ile dileklerin bağlandığı tespit edilmiştir.

Fotoğraf 2. Hıdırellez günü dileklerin bez parçası ile ağaçlara bağlanması (5 Mayıs 2017, Dikili Merkez).

Sağlık, mutluluk, şans, kısmet, baht açıklığı gibi başlıklarda toplayabileceğimiz bu gelecek beklentilerinin pratikte bir örneği de dileklerin bir çömleğe atılıp, ertesi gün sabahın çıkarmak üzere, yine gülfidanı altına saklama yöntemidir. Bu uygulamanın başka bir şekli olarak kil veya bakırdan yapılmış küpün içine, kadın-erkek köydeki herkes dileklerinin gerçekleşmesi için küpe, yüzük gibi takılar atmasıdır. Evlenmek isteyenler yüzük, çocuğunun olmasını isteyenler ise bir sopaya bez bağlayıp atarmış. Aynı uygulama başka bir köyde sadece genç kızların yüzüklerini atmasıyla gerçekleşmiş. İçine takı atılan küp, ertesi gün maniler ve dümbekler (dümbekler) eşliğinde açılır ve yüzükler sahiplerine geri verilmiştir.

“Mani söylerdi biri, biri çıkarırdı, eğer seninse mani sana düşüyordu ‘mani mani maniyi açar, mani bilmeyen kaçar, gelin kızlar mani söyleyelim, hangimiz üste çıkar’ diye söylerdik. O gelir onun yüzüğünü çıkarır, ona verir başkasının gene alır eline.”⁷

Hıdırellez gecesinde geleceği öğrenmek adına yapılan pratikler üzerinden gelecek üzerine yorumlar yapılmaktadır. Bunlardan bir tanesi yeşil soğan ile yapılan pratiktir. Yeşil soğanın iki yaprağından biri kesilir diğeri kalır. Bu pratik ile “Hadi bakalım bahtın mı, cahtın mı büyüyecek seneye kadar?”⁸ sorusunun cevabı ya da tutulan dileğin akıbeti aranmaktadır. Ertesi sabah ise yapraklara bakılır ve kesik yapraklardan hangisi daha çok uzadı ise gelecekte onun olacağına inanılır.

Geleceği tahmin etmek çok önemlidir. 5 Mayıs gecesi, baht açıklığını/kapalılığını öğrenbilmek adına bir kaşık damın üzerine atılır ve ertesi gün kaşık açık mı kapalı mı diye kontrol edilir. Açık ise kısmetin açık olduğuna, kapalı ise kısmetin kapalı olduğuna dair yorumlar üretilir.⁹

Evlenmediği için artık kısmetinin kapalı olduğuna inanılan gençlere (eskiden 30, 35 yaş civarı gençler için) kısmetinin açılması için yapılan bir başka pratikte; gencin akşamdan bir odada kilitlemesi ve ertesi sabah kilitleyen kişinin erkenden kalkıp iki rekat namaz kıldıktan sonra gidip evlenmeyen genci uyandırıp, başının üstünde aynı kilidi “Allah’ım ben bu kilidi açıyorum sen de kısmetini aç” diyerek açma uygulamasıdır. “Kilit açıldıktan sonra iskeleye gidiliyor, sandallarla geziliyor, büyü olan bozuluyor”.¹⁰ Hıdırellez; Türk halk inançlarında bekârların kısmetlerinin açıldığı, yavukluların buluştukları, başlarını sokacak yuvaları olmayanların yuva dileğinde buldukları bir dönemdir (Kalafat, 2006: 303).

Hıdırellez gecesi yapılan uygulamaların bir kısmı da bolluk ve bereket adına gerçekleştirilenleri kapsamaktadır. Hıdırellez gecesi pencerelerin önüne, bir yıl boyunca parasız kalmamak için para konulmuş. Bunlar kesilen gazete kâğıtlarının para yerine konulduğu birtakım nişanlar olabildiği gibi bozuk paralar da olabilmış.¹¹ Torba ya da kese içinde o gece dışarıda bırakılan paranın üzerine Hızır’ın elini sürdüğü ve böylelikle sandıkta ya da çantada bir yıl boyunca harcanmadan saklanan bu nişan ya da bozuk paranın, bereketi getireceği inancı varmış. Aynı şekilde geçmişte olduğu gibi günümüzde de tepsideki tabakların içinde çeşitli tahıllar, ekmek ve su ile birlikte bırakıldığı da gözlemlenmiştir. Hızır’ın ne zaman geleceği belli olmadığı için

7 Ayşe Çanlı

8 Macide Baykal

9 Gülnur Erhan

10 Gülnur Erhan

11 Gülnur Erhan

bu eylem iki ya da üç gün boyunca devam etmekteymiş ve böyle yapanların evinde bereket olacağına inanılmış. Ayrıca o gece bolluk, bereket ve şans getirmesi için kapı ve pencereler açık bırakılmış.¹²

1.2. Hıdırellez Kutlaması

Dikili’de 5 Mayıs gecesi belediyenin düzenlediği bir kutlama gerçekleşmiştir. Eskiden Romanlar ve yerliler hep beraber sahilde eğlenirmiş. Belediyenin Roman mahallesinde düzenlediği eğlencede Roman ekibi alarak şarkılar (oğunlukla roman şarkıları) söylediler. Davul ve klarinet gösterileri yapıldı. Küçük roman kızları üretmenleri eşliğinde roman dansı gösterisi yaptılar özellikle genç kızlar, kadınlar ve çocuklar, kırmızı, sarı, pembe gibi değişik ve canlı renklerde, Roman kıyafetlerini bugüne özel olarak giymişlerdir. Etkinliğe, belediye başkanı da dâhil olmak üzere, tüm köyler ve ilçeden genç, yaşlı, ocuk, kadın, erkek birçok insanın fakat çoğunlukla da Romanların katılım sağladığı gözlemlenmiştir. Etnik nitelikte bayramlardan Hıdırellez’in Türkiye ölçüsünde önemi bilinmekle beraber, “ingene bayramı” diye nitelendirilmektedir (Boratav, 1994: 205). Hıdırellez farklı etnik grupların ortak inançta buluştuğu bir bayram olarak da okunabilirken, resmi kurum ya da halkın yaptığı bu etkinlikleri, toplumda birlik beraberlik duygusunu geliştiren, toplumu birbirine bağlayan pratikler olarak da yorumlanabilir. Etkinliğe katılan herkes beraber dans ettiler, ama bu dans edenlerin çoğunluğunu çocuklar ve gençler oluşturmaktadır.

5 Mayıs gecesinin en yaygın ritüellerinden birisi de ateşin üzerinden atlama uygulamasıdır. Artun, ateş üzerinden atlama ritüelini arınma olarak açıklamıştır. İnsanlar, ateşten atlama ritüelinin yaz mevsimine çıkılmasını kolaylaştırdığını ve insanların günahlarından arınarak hafiflik kazandırdığına inanmaktadırlar. Buradaki amaç, canlılığı, tehlikeye düşürecek kötülüklerden temizlenip kurtulmaktır (Artun, 2001).

Fotoğraf 3. Hıdırellez günü arınma amacıyla ateşten atlanması (5 Mayıs 2017, Dikili Merkez).

12 Feride etin

Dikili’de ateşin üzerinden atlama geleneğinin hala devam ettiği gözlenmiştir. Ateşin üzerinden atlama uygulamasının nasıl yapıldığını bilmediğimiz için bize anlatıldığı gibi önce bir dilek tuttuk ve ardından kumsalda yakılmış ateşin üzerinden üç kere atladık. Ateş üzerinden atlanmanın sevap olduğuna inanıldığı için ateş üzerinden üç kere atlanırmış. İslamiyet’te üç rakamı “Allah’ın hakkı üçtür” fikriyle sembolleşmiştir. Eski Türk efsanelerinde “üç” sayısına çeşitli uygulamalarda rastlanmaktadır. Türklere göre insan, evrenin üç önemli varlığından biri olarak kabul edilir. Şaman dininin esaslarına göre de âlem üç bölümden oluşmaktadır¹³. Şamanizm’den başlayarak, İslam ve İslamiyet sonrası dönemlerde Türk kültüründe ve inançlarında, sayıların önemli olduğu görülmektedir. Uca çalışmasında İzmir ilinde Hıdırellez eğlencelerinde ateşin üzerinden üç defa atlanıldığını anlatmıştır (Uca, 2007: 132). Yapılan görüşmelerde kuvvet için ateşten atlanıldığını söyleyen 87 yaşındaki Ayşe Ç., kendisi yaşındakilere bile ateşten atlanmanın kuvvet verdiğini söylemiştir. Bu ateşi yakmak için de zeytin dalları yakılırmış.¹⁴

Bütün bu adetler, ateş kültü ile ilgilidir. Eski Türklerde ateş kutsal sayılmaktadır. Bu yüzden Türk topluluklarında eskiden beri ateşe tükürmek, ateşi su ile söndürmek, ateşle oynamak hoş karşılanmamaktadır. Ateşe bakıp kehanet etmek Türklerde bulunan çok eski bir görenektir. Şamanistlerin inançlarına göre ateş her şeyi temizler ve kötü ruhları kovar. Anadolu Türkçesi’nde “alazlama” denilen işlem, ateşte temizleme anlamını ifade eder (İnan, 1986: 67). Bu yüzden ateşin üzerinden atlayan insanlar, tüm ağırlığın, uğursuzluğun, ağrı, acı ve kötülüklerin üzerlerinden dökülerek yanmasını dilerler (Şişman, 1996: 128). Ateşin temizleme ve arındırma özelliği olduğuna inanılır (Dede, 1992: 99).

Günümüzde daha çok belediyenin bir etkinliği haline gelen Hıdırellez kutlamalarında büyük boyutta bir ateş yakma güvenlik nedeniyle yasaklanmıştır. Fakat yine de Dikili’de ateş üzerinden atlama geleneği uygulamada değişiklikler olsa da halâ devam etmektedir. Dikili’de ateş yakma geleneği deniz kıyısında, ara sokaklarda ve bahçelerde yakılan ateşler ile devam ettirilmektedir. Bu yer seçimi insanların yaşadığı yere göre değişkenlik göstermektedir. Birbirlerini tanımayan insanlar yakılmış herhangi bir ateşin üzerinden rica ederek atlayabildiği gibi bireysel ya da küçük gruplar halinde yakılan küçük ateşlerle de uygulama devam ettirilmektedir. Ayrıca bazı köylerde Hıdırellez gecesi diğer pratikler (yeşil soğanla geleceği sorgulama gibi) uygulansa da ateş yakma geleneğinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Ateş yakmayanlar ise ateş yakanlara karşı hoşgörüsüzlükte bulunmamaktadırlar.

Eskiden Hıdırellez günü bir bayram ve eğlence havası içinde geçermiş. Hatta bazı köylerde Hıdırellez en büyük bayram olarak görülürmüş ve Hıdırellez günü kimse çalışmazmış. Bu yöredeki halk, önceleri tütüncülük ile uğraşıldığı için bu durum sık sık “tütüne gitmezdik” şeklinde ifade edilmiştir.

“Hıdırellez günü hiç kimse bizim şimdi bu mevsimde tütün vardı eskiden o gün hıdırellez gününde ne tütüne gidilir ne şey herkes hazırlığını yapar bir gün önce, ertesi gün sahilde yer içer güler söyler, ondan sonra da kayıklara binerler akşamüzeri evlerine dönerler.”¹⁵

13 Yardımcı M., Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Sayılar, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2011 (<http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/18.php>)

14 Ayşe Çanlı

15 Naciye İpek

Bu inanış, Hıdırellez günü yapılan bir kaçınma örneğidir. “O gün hiçbir şeyi ellemiyoruz biz. Hıdırellez günü ne tutarsan tut, iş yaptın mı geri gider. Bir sene biz tütün ektik de, makinemiz bozuldu. Ondandır hiç yapmayız o gün yeriz, içeriz, otururuz. Sonra arife günü çalışmayız”¹⁶

Arslan da, “Kutsal ve Seküler Arasında” adlı çalışmasında; “Çorum’da halk arasında çoğu kişi Hıdırellez gününü çalışmadan geçirmeye çalışırlar. Çünkü o günü çalışmadan kutlayarak geçirirse, hem o günün bereketine nail olacak hem de bütün seneyi o günkü gibi neşeli, eğlenceli geçirecektir” günün bereket, bolluk inancı ve beklentiler yönüne değinmiştir (Arslan, 2015).

Hıdırellez’de (6 Mayıs günü) dilek ve niyet uygulamaları halâ günümüzde de sürdürülmektedir. Gece konulan çömler bugün de maniler eşliğinde açılmakta ve akşamdan yapılan yeşil soğanlar, dama atılan kaşıklar kontrol edilmektedir. Sabah erkenden, gece pencereye konulan paralar alınmakta ve dilekler toplanmaktadır. Bugün için yapılması gereken en önemli şey sabah erkenden(sabah ezanından önce) kalkmaktır (Zaide Kaya). Anadolu’da bolluk bereketin gerçekleşeceği zamanın sabah güneşinin doğduğu an olduğuna inanılmaktadır. Türk inanç sisteminde güneş koruyucu bir özelliğe sahiptir ve güneş ile ilgili pratiklerin değişik biçimlerde de olsa, günümüzde de devam ettirildiği bilinmektedir (Buran, 1986: 43). Kalafat, araştırma yaptığı yörede, güneş ışınlarının yeryüzüne değmeden önce kalkmak inancının yaygın olduğunu ve güneş ışıklarının, Tanrı’nın yeryüzüne inen nuru, ışığı kabul edildiğini tespit etmiştir. Bu inanç, Türkler arasında Hun çağından beri sürmektedir (Kalafat, 2006: 129).

Hıdırellez günü sabah ezanından önce kalkan insanlar birtakım pratikler gerçekleştirmektedirler. Bunlardan ilki, gece yağın çiyi kaybolmadan kaplara toplamaktır. Çiy taneleri bir kaşık yardımıyla fincana toplanmaktadır. Hıdırellez sabahı toplanan çiyin, ağrıya ve acıya iyi geldiğine inanılmaktadır. Bundan dolayı toplanan çiy vücudun her tarafına sürülmektedir. Hıdırellez’de yapılan bu pratik sağaltıma yönelik olarak yapılırken, bazı köylerde un çuvallarının üzerine bereket olması için sürülmekteymiş.¹⁷ Yine bu çiy ile süt mayalanır, yoğurt yapılır, o yoğurdun suyu ile de hamur mayalanırmış. Sonra da herkes o yoğurttan ve hamurdan maya alırmış.

Eskiden Hıdırellez sabahı kuyulardan su toplanırmış. Bu bazı köylerde yedi kuyudan su toplanırdı şeklinde bahsedilmiştir. Sabahın erken saatlerinde çeşitli kuyulardan toplanan sularla, bazı köylerde kadınlar ve çocukların yıkandığı anlatılmıştır. Deniz kıyısında yaşayanlar denize, göl kıyısında yaşayanlar ise göle girdiğini söylemişlerdir. Bazı köylerde ise güneş doğmadan önce denize ya da suya girildiği ve bu işlemin şifalı olduğuna inanıldığı anlatılmıştır. Eskiden, sabah namazında, alacakaranlıkta deniz kıyısında namaz kılıp dilek tutuluyormuş. Hızır ile İlyas, subaşında buluştuğu için o suyun şifalı olduğuna inanılmakta ve su kenarında bundan dolayı iki rekât namaz kılınmaktaymış. Sabah namazında deniz kenarına gidildiğinde orada ne dersen gerçekleşeceğine inanılırmış. Bir köyde, artık kuyu olmadığı için çeşmelerin de bu amaç için kullanılabileceğine inanılmaktadır.

Hıdırellez günü bedenın yıkanması şifa ile ilgilidir. Suyun arındırıcı olduğuna dair bakış açısı dikkatleri çekmektedir. Ayrıca Hıdırellez’de sadece bu su ile (çiy de olduğu gibi) yapılan yoğurdun tuttuğuna, ekmeğ için hazırlanan hamurun mayalandığına inanılmaktadır. Bu su ile

16 Ecep Kırbacıoğlu

17 Kamile, Hatice Hanım

mayalanan yoğurt eğer tutmuşsa Hızır'ın geldiğine bir işaret olarak yorumlanır. Mayasız yoğurdun tutması sadece o güne mahsus olarak görülür. Su ile yapılan diğer uygulamalardan biri de, Hıdırellez günü sabah ezanında yağmur yağsın diye kadınların ıslatılmasıdır. Şimdi ise aynı amaçla ufak çocukların ıslatıldığı gözlemlenmiştir. Kalafat'a göre Hıdırellez'de güneş doğmadan önce akan suyun şifalı olduğuna dair inanç, eski Türk inanışlarına dayanmaktadır. Eski Türk inançlarında su kutsallığı temsil etmektedir. Ancak, bu kavramın içine, "çağnam çağnam akan" ve "akıntılı" olan bütün sular, ırmaklar, dereler ve pınarlar dâhil idi. Ayrıca su, halk inançlarında uzun ömrün de simgesidir (Kalafat, 2006). M. Eliade, suyun, tanrısal ruhun ilk makamı olduğunu ve hayat olan şeyin ilk önce su içinde ürediğini ifade etmektedir (Dinç, 2011: 84).

Sağaltıma yönelik (sabah ezanından önce)günümüzde az da olsa bir gün önceden bin tane zeytin yaprağına dua okunur ve okunmuş yapraklar, güneş doğmadan denize atılarak, deniz kıyısında iki rekât namaz kılınmış. Hıdırellez pratikleri içinde yine sağlık için yapılan, arkasına bakmadan bez bağlamak günümüzde de yapılmaktadır. Günümüzde modern tıp alanındaki gelişmelerden yararlanılsa da sağaltıma yönelik geleneksel uygulamalardan vazgeçilmemektedir. Kullanılan nesnelere ulaşım ve uygulaması son derece kolay ve yaşamın içinde yer alan araçlar olduğu sürece geleneksel sağaltım uygulamaları devam edecektir.

Anadolu'nun birçok yerinde ev ile ilgili bolluk bereket noktaları vardır. Bu noktalar eşik, kapı ve mutfaktır. Evin girişinde eşik ve kapı ile yapılan uygulamalarla hem kötü güçlerin içeri girmesini önlemeye çalışılmakta hem de bereketi çağrıştıran nesnelere bu noktalar güçlendirilmektedir (Şenesen, 2011: 224). Dikili İlçesi'nin tüm köylerinde de, güneş doğmadan toplanan çiçekler kapılara asılmakta ve bu çiçekler kurutulularak bir yıl boyunca saklanmaktadır. Bu uygulamanın amacının "kuvvet için" olduğunu söylemiştir. Bunların dışında, eskiden, bu sabah toplanan çiçeklerden başlarına taç ya da bere yaparak deniz kenarına giderlermiş.

Fotoğraf 4. Hıdırellez günü bahçeden toplanarak kapıya asılan ve bir yıl saklanan çiçek demeti (Zaide Kaya, Kocaoba köyü).

Hızır, Arapça “yeşillik” anlamına gelen “hadr” kelimesinden türemiştir ve Hızır’ın gezdiği yerleri yeşerttiği inancı vardır (Boratav, 1984: 222). Kapılara çiçeklerin asılması Hızır’ın bereket getirmesi ilişkilendirilmesinden kaynaklanabilir. Havaların ısınmaya başlamasının, doğanın uyanışının ve yeniden yeşillenmesinin kutlandığı Hıdırellez’de, kapılara çiçeklerin asılmasını; doğanın yeniden canlanmasına dönük olarak, doğadan olduğu gibi hayata dair gelecekten beklentilerin yansımaları olarak görmemiz olanaklıdır.

Türklerin, Hıdırellez’i yeşillik ve su unsurları ile bağlantı oluşturarak, İslamiyet’i kabul ettikten sonra da rahatlıkla bahar bayramlarına adapte olduklarını belirtmiştir (Ocak, 1990). Ayrıca, Hıdırellez kutlamalarında gül ağacı, yeşil bitkiler, ağaçlar ve su motiflerinin sıkça kullanılması benzer uygulamaların Orta Asya’daki kutlamalarda da kullanılması, Hıdırellez törenlerinin kaynağının Orta Asya olduğunu göstermektedir. Bu törenler İslamiyet’le birlikte Hıdırellez adını almıştır (Cingöz - Santur, 1993: 5).

Hıdırellez’de toplu yeme içme ve eğlenme gibi bazı Şamanizm gelenekleri sürmektedir. (Artun, 1990: 19). Hıdırellez’in en önemli özelliklerinden biri bu toplu yenilen yemeklerdir. Zengin fakirin bir arada yiyip içtiği ve ekonomik durumu olmayandan bir karşılık beklenmediği anlaşılmaktadır. Görüşmeciler; Hıdırellez günü akraba, komşu, zengin, fakir, hep beraber yeme, içme ve eğlenme vurgusunu ön plana çıkarmaktadırlar. Eskiden Hıdırellez günü öğleden sonrada pişen yemekler ile deniz kıyısına gidilerek eğlenilir, yiyecekleri herkes birbirine ikram edermiş. Yere serilen bir sofraya bezinin üstünde hep beraber hazırlanan yiyecekler tüketilmiştir. “Yerde yenerdirdi, öyle yeniyordu, birlik vardı çok...”¹⁸ Bu durum, komşuya pay verme, hediyeleşme, eşitliğin ve birliğin temel fikirler olduğu yorumuna da açıktır.

Bugün Hıdırellez Türkiye’nin hemen her tarafında, insanların yeşillik alanlara, su kenarlarına giderek, eğlendikleri bir kutlama olarak devam etmektedir. Eskiden köylere yakın tekke, türbe ve yatırı yanlarında Hıdırellez eğlenceleri yapılır, yatıra adanan adaklar kesilmiştir. Bu pikniklerde Hıdırellez için kesilen kurbanın eti, yoğurt, yumurta gibi yiyecekler yenir, adaklıklar dağıtılmıştır.

Dikili’de Hıdırellez sabahı, erken saatlerde arabalarına ve kamyonlarına yiyecekleri ile birlikte dolmuş insanları, piknik alanına giderken gözlemlenmiştir. O gün biz de arkalarından pikniğin yapılacağı “Çamlık Tepesi” denilen yere gittik. Vardığımız bu tepe deniz manzaralıydı. Bireysel olarak birkaç salıncak kurulmuştu. Hıdırellez eğlencelerinde başlıca yapılan eylemlerden biri salıncakta sallanmaktır. Hıdırellez üzerine derlenen bilgilerin pek çoğunda salıncığın güne özgü bir eğlence olarak önemine değinilir. Eğer o gün salıncakta sallanırsa hastalıklardan arınma olacağına ve günahların atıldığına inanılır (Artun, 1990: 20). Aileler yanlarında getirdikleri mangallarını yakmaya başlamışlardı. Yine öğretmenleri eşliğinde küçük çocuklar yöresel kıyafetler içinde minik bir dans gösterisi düzenlemişlerdi.

Katıldığımız şenlik belediye tarafından organize edilmiş, belediye tarafından yönlendirilmekteydi. Belediye, yoğurt içinde yüzük bulmaca, halat çekme, çuval yarışı gibi yarışmalar düzenlemişti ve tavla oyunu dışında tüm oyunları çocukların oynadığı gözlemlenmiştir. Belediyenin düzenlediği ve bireylerin ailecek yaptığı pikniklerden öteye geçmeyen bir Hıdırellez etkinliğinin, kendi halinde bir piknik havasının ötesine geçemediği izlenmiştir. Hıdırellez’e ilişkin sadece ha-

18 Ayşe Çanlı

fızalarda kalmış eski kutlamaların, yapılan görüşmelerde de anlatıldığı gibi artık yapılmadığına tanıklık edilmiştir. “Eskiden sahil kenarına gidilip piknik yapılır, oğlaklar kesilir, sarmalar, çörekler yenirmiş.”¹⁹ “...Çok güzel olurdu hıdırellezimiz, herkes giderdi. Herkes bayırda olurdu,.. Orada salıncak kurarsınız mesela”²⁰.

Anlatılanlardan ve gözlemlerimizden yola çıkarak, Hıdırellez’in, baharı karşılama sevinci, birliktelik ve beraberlik, paylaşarak hep beraber yeme içme gibi kollektif hafızalarda yer eden eski Hıdırellez bayramlarından ziyade belediye tarafından organize edilmiş bir şenliğe dönüştüğünü belirtmek yanlış olmayacaktır.

1.3. Yatır ziyaretleri

Olağanüstü güç sahibi yaratıklardan tamamıyla farklı bu insanlar, yazılı tarih ve menkıbe kaynaklarında anılmış olsun olmasın, gerçekte yaşamış olsun olmasın, kendilerine tarihi bir değer verilen ve *ermiş* olarak tanınan kişilerdir. Bu kişilerden kimileri gerçekten yaşamış iken, kimisinin adı bile yoktur ve bunlara sadece “Yatır”, “Dede” ismi verilmiştir (Kalafat, 2006: 40). Hıdırellez’de yatır ve dede ziyaretleri günümüzde de eskisi kadar olmasa da hala devam eden bir uygulamadır. Ata kültü üzerinden okunabilecek “dede” figürüne; Hıdırellez’de ziyaretler, adaklar ve dilekler yapılmaktadır. Atalar kültü, ataların takdisine dayanır. Atanın öldükten sonra ruhunun birtakım üstün güçlerle donanacağı ve bu sayede geride kalanlara yardım edeceğine inanılmaktadır. Ataların eşyaları ve mezarları kutsal sayılıp, ruhlarına kurban sunulmaktadır (Artun, 2001). Adak, zengin anlamlı bir kelimedir. Sayrılıktan sağalma, çocuk sahibi olma, evlenme, zor bir durumdan kurtulma vb. amaçlara yönelik isteklerin gerçekleşmesi için yüce varlıklara, ermişlere, tapınaklara, yatırlara, ziyaretlere adanan oruç, kurban, yiyecek, eşya vb. demektir (Budunbilim Terimleri Sözlüğü, 1973: 11). Yatıra adak adamak, ona bir dileğin gerçekleşmesi için başvurmadır. Adayan kişi bu eylemiyle, yatırın kendisi ile Tanrı arasında aracılık edeceğine inanılmaktadır. Peygamberlerle, Hızır’la haberleşme, buluşma ermiş kişilerin olağanüstü özelliklerindedir (Kalafat, 2006: 42). Dikili’de de yatıra/dedeye adak adamaya giden kişi; orada mum yakmak, seccade getirmek, tülbent-yazma bağlamak, ağaçlara dilek bağlamak gibi uygulamalar yaparmış.

“Hıdırellez günü oraya çocuk için dilekler bağlanıyor. Delik var başının taşın yanında, onun içine sokuyorsun elini, ne çıkarsa çocuğun olacak diye ama böcek mi çıkacak, ne çıkarsa onu yiyorsun çocuğun olsun diye.. Ne muradın varsa oluyor.”²¹

1.4. Hızır inancı

Hıdırellez kutlamalarında, yeşillik, su, ateş, gibi unsurlar dışında, Hızır inancı da önemli bir yer teşkil etmektedir. Köylerin çoğunda Hızır’ın görülemeyeceği onun ancak bir nur olduğuna dair bir inanç hâkimdir. Hızır sulak yerlere geldiği, geçtiği yerleri yeşerttiği inancı hâkim olsa da görüleceğine inanılmamaktadır. “Hiç Hızır gözükür mü? Böyle birisi görmüş ama kendini görmemiş... Böyle nur gibi iniyormuş o, birisi eskiden görmüş güya.”²²

19 Naciye İpek

20 Zaide Kaya

21 Ayşe Çanlı

22 Gülnur Erhan

Hızır'ın kutlu kişiliğine bağlanan birçok sağaltma ve korunma işlemleri vardır (Boratav, 1994: 96). Hızır, Arapların İslâm-öncesi mitolojilerinde, tabiatın bahar mevsiminde yeniden canlanmasını simgeleyen bir varlık sanılıyor. İslâm geleneği bu efsanelik varlığı «nebi» (peygamber) diye nitelendirir (Boratav, 1994: 222). Hızır, Dede Korkut hikâyelerinde, gelecekte haber veren, yardımcı kişi olarak görülür ve Hızır burada Boz atlı Hızır olarak geçer (Önal, 2010:2).

İnanışa göre Hıdırellez'de Hızır o gece yere inecektir ve Hızır insanların dilediklerini yerine getirme gücünde bir varlıktır. Ayrıca, küçük salıncak dilenen çocuğun, minicik ev, arzulanan sahici evin simgeleridir ve Hızır ile dilek sahibi arasındaki anlaşmaya onlar aracılık edeceklerdir (Boratav, 1994: 10). En köklü ve en yaygın inançlardan biri, Hızır'ın bereket sağlayıcı gücü üzerine olanlardır. Bu yetenek tüm ermiş kişiler de vardır.

İnsanın en çok geçiş dönemlerinde yaşanan krizi atlatabilmek için dinsel büyüsel işlemlere başvurduğu görülmektedir (Erginer, 2003: 57). Hıdırellez dinsel büyüsel işlemlerin en fazla yapıldığı bayramlardan biridir. "Hızır, Hızır, sen bir sıkıntıya girdin, bir şey oldun Allah'ım benim imdadıma yetiş dedin mi Hızır gibi birisi erişiveriyor imdadına kurtarıyor, sana ona Hızır derler".²³

SONUÇ

Hıdırellez etkinlikleri, geçmişten bugüne kadar değişiklik gösterdiği gibi Dikili'nin çeşitli köylerinde de farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar köylerin fiziki konumlarından kaynaklanabileceği gibi köylerde yaşayanların kökenleri ile de ilişkili olabilir. Köylerdeki yerleşimcilerin farklı yerlerdeki geldikleri ve doğal olarak geleneksel inanç pratiklerini taşımış olmaları nedeniyle farklılıklar ile karşılaşmışlardır.

Modernleşme ile köylerdeki eski Hıdırellez kutlamaları dönüşüme uğramış ve toplu kutlamalar neredeyse hiç kalmamıştır. Dönüşümlere rağmen Hıdırellez'de yapılan birçok geleneksel uygulamaların görülme olasılığı vardır. Hıdırellez uygulamalarının başında, gül dalına dileklerin gerçekleşmesi için bağlanan bez parçaları ve sahile çizilen şekiller gelmektedir. Bireysel olarak gerçekleştirilen bu pratikler, "inancın gereği" olarak ifade edilmektedir. İnancın gereği ifadesinin temelinde Hıdırellez'in tarihi vardır. Hıdırellez'in tarihi Orta Asya, Orta Balkan, Anadolu ve İslam kültürüne dayanan çok eski bir gelenek olmakla beraber, artık günümüzde iktidarın organize ettiği bir gelenek haline gelmiş ve toplumsal köklerinden kopararak yeni anlam dizgeleri ile tarih süreçte yerini almıştır. Geçmişte Hıdırellez, insanlar için geleceğe dair umutların bir temsilcisi olarak görülürken, günümüzde ise sadece eğlenilecek bir günü kolektif hafızalarda çağrıştırmaktadır. Bu dönüşümün temelinde iktidarın; toplumu kontrol ettiği otoriter gücü ve toplumsal hafızayı şekillendirme gücü vardır. Zihin, şeyleri, özne ile özdeşleştirecek anlam örüntüleri bulamadığında unutma eylemi gerçekleşmektedir. Bu durumdan Hıdırellez kutlamaları da payına düşeni alarak, toplumsal ve bireysel hafızalardan eski anlamları silinmiş ve iktidarın ürettiği anlam dizgeleri ile dönüşerek hafızalarda tekrar yerini almıştır. Araştırma boyunca görüşülen kişiler için Hıdırellez; baharın gelmesine karşın duyulan sevinçli, neşeyi, bir arada güzel vakit geçirmeyi, ikramı ve paylaşmayı temsil etmiştir. Fakat bu dönüşümlere rağmen yine de Hıdırellez'in bu çok köklü geleneklerin sürdürülmesinde günümüzde hala aracı olduğu göz ardı edilememektedir. Kişisel bazı pratikler hala yerine getirilmektedir. Zaten Hıdırellez'de yapılan pratikler incelendiğinde

23 Gülnur Erhan

her bir uygulamanın bir inancı simgelediği görülmektedir. Geleceği önceden tahmin edebilmek ya da sağaltıma yönelik beklentilerdeki uygulamalar; umut, inanış ve pratikler arasındaki bağı somuta nasıl aktarıldığını gözlemlemeye olanak sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aydın, M. (1986), "Türklerde Hızır İnancı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2.
- Arslan M. (2015), "Kutsal ve Seküler Arasında: Hıdırellez ve Türbe Kültürleri Çevresinde Gelişen Eğlence Kültürü", *Birey ve Toplum*, Cilt 5, Sayı 10.
- Bekir B. (1996) "Hakaslar ve Hakaslar'da Şaman Kültürü", *Millî Folklor*, C.4, S.31/32,s.128.
- Burhan A. (1986), "Eski Türk Gelenek ve Göreneklerimiz Fırat Havzasındaki İzleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 12.
- Cingöz, M. E. & Alparlan S. (1993) "Türkiye'de Hıdırellez'de Uygulanan Bazı İnanç ve Âdetlerle İlgili Bir Atlas Denemesi", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları Feryal Matbaası*, Ankara.
- Dede, A. (1982), "Batı Trakya Türklerinde Eski Türk Dini Şamanizm'den Kalıntılar", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, (Gelenek-Görenek ve İnançlar), Ankara, C.IV, s.99, 101.
- Dinç, N. (2011), *Hz. Hızır Kimdir?*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul.
- Döğüş, S. (2015), "Anadolu'da Hızır-İlyas Kültü Ve Hıdırellez Geleneği", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* Sayı 74.
- Erman A. (2001), "Adana Halk Hekimliğinde Atalar Kültü", *Türk Kültürü*, Sayı 460.
- Erman A. (1990), "Tekirdağ'da Hıdırellez Geleneği", *Halk Kültüründen Derlemeler Hıdırellez Özel Sayısı*, s. 1-23.
- Erginer, G. (2003), *Elemterefiş / Anadolu'da Büyü ve İnanışlar*, Yapı ve Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Gök N. İ. (2000), "Türk Kültüründe ve İnançlarında Hıdırellez", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, S.19.
- İmer A. (1957), "Halkalı'da Hıdırellez", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı 96.
- Kalafat Y. (1995), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ebabel Yayıncılık, Ankara.
- Kerim Y. (1960) "Türkiye'de Hıdırellez", *Türk Folklor Araştırmaları*, C.6, S.130, s.2139.
- Küçük, M. A. (2016), "İkonografiden İnanca 'İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya' Süreci", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı*.
- Ocal O. (2014), *Hıdırellez'in Yozgatçısı: Ağrice veya Eğrice*, Yozgat Gazetesi.

- Önal, M. N. (2010), Muğla'da Hıdırellez Bayramı.
- Örnek, S. V. (1973), Budunbilim Terimleri Sözlüğü.
- Şenesen, R. O. (2011), "Türk Halk Kültüründe Bolluk ve Bereketle İlgili İnanç ve Uygulamalarda Eski Türk Kültürü İzleri", *Folklor/Edebiyat*, Cilt 17, Sayı 66.
- Timur, K. (2004), Arnavutlar-Solyotlar Romanında Hıdırellez Günü ve Nevruz Bayramı.
- Türkoğlu A. E. (2006) Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hıristiyanlık, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana.
- Uca, A. (2007), "Türk Toplumunda Hıdırellez-I", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 34.
- Yardımcı M. (2011), Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Sayılar, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
- Yaşar O. A. (1990), İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Wensinck, A.J. "Hızır" Md., İslam Ansiklopedisi, V, 457-462.